

Az első világháború traumái itthon és a fronton *

2014-től fogva a világ számos országában emlékeznek meg az első világháború kitörésének százéves évfordulójáról és a világháborús eseményekről. Ebből az alkalomból hazai és nemzetközi viszonylatban is jelentős kutatási eredmények születtek, és a következő években még számtalan publikáció láthat napvilágot. Ezek összegzése külön feladat lesz a historiográfiával foglalkozó történészek számára. Völgyesi Zoltán *Harctértől a hátszágig* című kismonográfiája a fenti kutatási eredmények közé sorolható, melyet levéltári források képi dokumentumaival egészít ki. A könyv tehát nem klasszikus értelemben vett forráskiadás, hanem az újabb kutatások során előkerült források feldolgozása. A szerző szerint a világháború gazdaság- és társadalomtörténete elhanyagolt témának számít(ott) a hazai történetírásban, jóllehet gyökeres gazdasági és társadalmi változásokat hozott a részt vevő országok számára. A témában járatos olvasónak úgy tűnhet, hogy az első világháborúról sok mindent tudunk. A szerzővel ugyanakkor egyetérthetünk abban, hogy a katonai eseménytörténet és a nemzetközi politikai összefüggések ismeretén túl a nagy háború hatásainak mélyreható vizsgálata igazán csak a közelmúltban kezdődött meg.

A kötet első fejezete alapvetően politikatörténeti, diplomáciai és hadtörténelmi kérdésekkel foglalkozik, és eddigi történelmi

* VÖLGYESI Zoltán: *Harctértől a hátszágig. Az első világháború gazdasági és társadalmi hatásai Magyarországon a levéltári források tükrében*. L'Harmattan Kiadó–Magyar Nemzeti Levéltár, Budapest, 2016. 243 oldal.

ismereteinkhez nem tesz hozzá újat. A szerző célja nem más volt, mint politikatörténeti keretet adni a téma bemutatásához. A hírhedt szarajevói merényletet részletező alfejezet, amely „in medias res” indítással kezdi a világháború gyűjtőpontjaként ismert eseménynek a bemutatását, a következő alfejezettel talán szorosabb egységet képezhetett volna. A két alfejezet között tehát lényeges tartalmi átfedés található, amit csak a merénylet következményeinek bemutatása egészít ki. Mindazonáltal Völgyesi Zoltán olyan kérdéseket feszeget, mint hogy mi volt a merénylők valódi motivációja, és mi indokolta a terrorcselekmény időzítését. A terroristák tényleges indíttatásáról az eddigi kutatások már részletes válaszokat adtak. Ezek között elsősorban a nagyszerb nacionalizmus és az Osztrák–Magyar Monarchia balkáni hegemoniára törekvő politikája említhető. Arra azonban az olvasó nem talál választ, hogy az elterjedt és gyakran olvasható magyarázatot – miszerint a boszniai hadgyakorlatra a középkori szerb királyság törökök elleni vereségének gyásznapján került sor, és ezt a szerbek megalázónak tartották – milyen korábbi kutatások támasztották alá, és mi vezetett oda, hogy ez a köztudatban mélyen meggyökeresedett.¹ Mindez azért is lényeges, mivel a szerző szerint a Ferenc Ferdinánd főherceg elleni merényletben sem Gavriilo Principet, sem Nedeljko Čabrinovićot nem befolyásolta az évforduló.

Völgyesi Zoltán az alfejezetekben végighalad az általa fontosnak tartott kérdéseken. Ezek közé tartozik a Monarchia hadereje és a hadsereg mozgósítása, valamint kitér Conrad von Hötzendorf, a Monarchia vezérkari főnöke szerbiai hadjárat során elkövetett hibáinak felsorolására. Fontosságuk ellenére az alfejezetek igen rövidre sikerültek. Azonban a szerző olvasmányosan adja át a közismert tényeket, szűkszavúságának oka a téma feldolgozottságában kereshető. A Monarchia hadicéljainak és haderejének a bemutatását mindössze négy oldalon olvashatjuk, pedig a tömeghadseregek „világméretű” bevetésével összefüggésben a recenzius szívesen olvasott volna arról,

¹ Az első rigómezei csatára 1389. június 15-én került sor a szerb csapatok és az I. Murád szultán vezette oszmán hadsereg között. A Gergely-naptár alapján a csata időpontjának június 28-át tekintik.

hogy az ipari forradalom okozta műszaki-haditechnikai fejlődés miként (re)formálta meg a központi hatalmak hadseregeit, vagy, túl az általános megállapításokon, a Monarchia hadserege miben és mennyiben maradt el a rivális nagyhatalmaknál tapasztalt fejlődéstől. A császári és királyi hadsereg mozgósításban és taktikai vezetésben elkövetett hibái rövid időn belül megbosszulták magukat, és hozzájárultak ahhoz, hogy a Monarchia hadserege Szerbiában nem tudott gyors erőfölényt kiharcolni. Völgyesi a mozgósítás kapcsán kitér a 38 és 42 éves korosztályok – ahogy fogalmaz: *évjáratainak* – bevonultatására. A megfogalmazást személyek születési időpontjának közlésekor általában nem szoktuk használni, a szerző itt mégis elfogadhatóan teszi. Ugyanis – azontúl, hogy a mozgósítási plakátokon hibásan, a behívandó korosztályok között ez a korosztály jelent meg – nagyon jól rámutat, hogy a tömeghadseregek korában az „emberanyag” „kiállítása” és az elesett katonák „pótlása” állt a középpontban, akiket ténylegesen is „évjáratuk” szerint különböztettek meg. Völgyesi kiválóan mutatja be Conrad von Hötzendorf személyiségét és szerepét az elkövetett katonai baklövésekben, aki már 1914 előtt többször sürgette Szerbia katonai úton történő „megleckéztetését”. Végeredményben a legnagyobb dilemmát az osztrák katonai vezetés számára az okozta, hogy a Szerbia elleni mozgósítást követően miként kerülhető el a kétfrontos háború Oroszország irányában is. Könyvében a szerző körüljárja ennek a súlyos kérdésnek a problematikáját. Azonban talán bővebb kifejtést igényelt volna a korabeli háborús lelkesedés pszichikai hátterének és valóságtartalmának a bemutatása is, amit amúgy erősen támogatott a propaganda, és amelyről a szerző dokumentumokat is közzétesz. Hasonló az érzése a recenzensnek az úgynevezett „kivételes törvények” ismertetése kapcsán, amely mindössze egy oldalban nyert bemutatást. Ennek lényege éppen az volt, hogy a kormány a háború időszakára teljhatalmat kapott az élet szinte minden területét érintő intézkedésekre (például a sajtószabadság korlátozására), de még az egyházakat is arra buzdította, hogy a front és a hátszáz ellátása érdekében a lakosság szabad- és ünnepnapokon dolgozzon. A vasárnap felhasználásának célja nyilvánvalóan az

volt, hogy csökkentsék a hirtelen fellépő munkáshiány (had) ipari termelésben jelentkező negatív gazdasági hatásait.

A szerző ezt követően Doberdó és Isonzó kiragadott példáján keresztül bemutatja a háború egyik legvéresebb helyszínét jelentő harcokat. Völgyesi megkérdőjelezi az olaszok katonai virtusát, és a háborúra való „legendás felkészületlenségüket” emeli ki. Mindez azért is cáfolható, mivel összesen tizenkét igen véres és kegyetlen isonzói csatára került sor, amelyek nem lettek volna véresek és kegyetlenek, ha az összecsapó felekből hiányzott volna a kitartás és az elszántság. A doberdói és isonzói csaták az első világháborús ütközetek sorában inkább kiegyenlítették voltak. Összehasonlításként lehetett volna közölni például a román hadsereg 1916. évi erdélyi betörését, melynek során a magyar csapatok csúfos visszavonulásra kényszerültek, és csak német katonai segítséggel – hasonlóan Caporettonál az olasz fronton – tudták a románok támadását visszaverni. A történelmi emlékezet nyilvánvalóan mindig is szépíteni próbál, és inkább megőrzi a „dicső”, „hősies” tetteket – ahogy ez a hadtörténeti szakirodalomban rendre kiolvasható –, mint a vereségeket, aminek magyarázata mindig is „kellemetlen” témának számított. A recenzensnek nem világos, miért az olasz front eseményei kerültek ismertetésre, miközben a központi hatalmak hadseregei több fronton álltak háborúban az antant csapataival. Az olvasó ezért csak feltételezheti, hogy a levéltári források bősége, a szakirodalmi feldolgozottság, a csaták kegyetlensége és a köztudatban való korabeli és azt követő ábrázolása miatt dönthetett a szerző emellett. Völgyesi Zoltán a nagy háború mélyreható összefüggéseinek felvázolására nem is vállalkozhatott, de tegyük hozzá, nem is volt rá szükség. Már csak azért sem, mert az első világháború hazai és nemzetközi feldolgozottsága és forrásadottságai igen jelentősnek mondhatók. Láthatóan a téma jellege az első fejezetben igencsak korlátozta a szerzőt, ám végső soron a kötet célját szolgálta azzal, hogy a következő három fejezetben az első világháború gazdasági és társadalmi megrázkódtatásainak szentelhette a figyelmét.

Ha egy szóval szeretnénk leírni az első világháború okozta gazdasági következményeket, akkor erre a hiánygazdaság

szó tűnik a legalkalmasabbnak. Az ellátási problémák a háború kitörését követően gyorsan megjelentek a birodalomban. Annak ellenére, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia határain belül nem folytak harcok, a közellátásban és a hadseregben már 1915-től érzékelhetővé vált az áruhiány. Amennyiben Magyarország, mint a birodalom éléstára, a harcok során területeket veszített volna el, az áruhiány feltehetően még gyorsabban jelentkezett volna. Völgyesi Zoltán a források bevonásával jól érzékelteti, hogy a háborút nagyon is megsínylette a lakosság, ami a közszükségleti cikkek vagy a tüzelőanyag beszerzését illeti. Arra fókuszál, ami a mindennapokban leginkább érzékeltette ennek a hiánygazdaságnak és az állam beavatkozásának a velejárait. Az 1914. évi L. törvénycikk alapján a kormányzat elvben elrendelhetette a közszükségleti cikkek beszolgáltatását. Azonban az alfejezetben nem találunk utalást arra, hogy erre hogyan került sor, miként ellenőrizték – akár lakossági be- vagy feljelentések útján – a beszolgáltatást, vagy egyáltalán hogyan szankcionálták a „fölös” élelmiszerek rejtegetését. A hiánygazdaság működésével fellépő feketepiacról mindössze egy mondatot találunk. A statisztikai adatok felhasználásával érdekesnek ígérkezett volna egy táblázatban összehasonlítani a közszükségleti cikkek vagy a főbb gabonák árainak változását, akár a birodalom tartományaira lebontva.

A háború esztendei alatt a hadiipar virágzásnak indult, melynek során a nagyvállalatok sorra kapták az állami megrendeléseket. A hadiüzemek működéséről azonban ugyancsak keveset olvashatunk, pedig szerepük nyilván a háborús években értékelődött fel. A szerző nem utal arra, hogy a minisztériumi és vállalati tisztviselők, munkások frontszolgálat alóli felmentésénél miként érhető tetten a személyes kapcsolat fontossága. Erre csak következtetni tudunk abból, hogy a honvédelmi miniszter 1917 áprilisában elrendelte a felmentések jogcímének személyenkénti felülvizsgálatát. A termelésben nélkülözhetetlennek tartott tisztviselők és munkások összeírása egyben adminisztratív terhet is rótt a vállalatokra. Mindezen kívül a gyárakon belüli baráti, kollegiális és társas kapcsolatok teljesen és akár örökre megszakadhattak. A hadiipari munkásság helyzetéről

szóló alfejezet a gazdasági kérdésekről szóló főfejezetbe került. A recenziens szerint indokoltabb lett volna a *Férfiak és nők – fronton és a háttérben* című főfejezethez sorolni, ugyanis a hadiipari munkásság éppen pótolhatatlan munkájával járult hozzá a háttérben működtetéséhez és a front ellátásához. Nem szabad elfeledkezni arról sem, hogy hadiüzemi munkásnak lenni kvázi védelmet jelentett a frontra való behívásokkal szemben. A gazdaság egyre súlyosbodó válsága miatti sztrájkokkal a munkások pedig a frontra küldésüket is kockáztatták.

A harmadik tematikus blokkot a *Férfiak és nők – fronton és a háttérben* című fejezet alkotja. Levéltári dokumentumok felhasználásával a szerző olyan kérdéseket boncolgat, mint a szétszakított családok helyzete, a katonalevelezések tartalmai, a nők új szerepekben való megjelenése, vagy a hadseregnek a nemi betegségek elleni védekezése. Fontos forráscsoportot alkotnak még a fronton írt naplók, amelyre nem találunk utalást. Az iratok között a tábori levelezések is releváns forráscsoportot jelentenek, melyek napjainkban talán újra a kutatások középpontjába kerülnek, így képet alkothatunk az egyéni, társas kapcsolatok háború alatti szétzilálódásáról. Olvashatunk arról, hogy a frontra vonulást megelőzően sor került a párok egybekeelésére, azonban ennek valós mozgatórugója homályban marad. Mindez éppen azt a célt szolgálta, egyfajta *biztosítékként*, hogy ha az illető katona, ifjú férj elesne, az otthon maradt özvegyet hadisegély, járadék illethesse meg.

Köztudott, hogy a társadalom alsó rétegeihez tartozó nők a nagyipar robbanásszerű fejlődésével egyidejűleg már jelentős számban vállaltak fizikai munkát. Mindez azonban nem a munkássághoz tartozó nőket érintette újonnan, hanem a közép- és felsőbb osztályokat reprezentáló asszonyokat. Számukra nem feltétlenül a fizikai munka, hanem a segélyező egyletek működtetésében, az adományok elosztásában, és az egyéb szervezésben való részvétel jelentett új szerepeket. Az agrármunkát végző nők számára pedig továbbra sem teremtett új „szerepet” a mezőn végzett munka, ugyanis alapvetően nem állt tőlük távol a kemény fizikai munka, jóllehet munkájuk a férj távollétével megsokszorozódott.

A szerző kitér a katonák otthoniakkal való kapcsolattartásának egyetlen módjára, a levelezésre, amely szerinte egyfajta „megtartó erőt” jelentett. Ezzel kapcsolatban két megállapítás tehető. Egyrészt a tábori bordélyok szolgáltatásainak és maximális kihasználtságának ismeretében a katonalevelek valószínűsége morálisan kétes, másrészt az otthon maradt feleség (is) feltehetően beletörődéssel fogadta a katona férj alkalmi szexuális kapcsolatait. A legvalószínűbbnek az látszik, hogy az említett levelek nem feltétlenül valóságos érzéseket adnak vissza, ahogy ezt Völgyesi állítja. A frontról küldött levelekben ugyanis tabutémák nem kaphattak helyet. A recenzióban további kérdések is felmerülnek, melyekre a szerző egyáltalán nem tér ki. Többek között az, hogy a tábori lelkességek, egyházak képviselői miként viszonyultak a hadseregen belüli prostitúcióhoz, a katonák morális állapotának romlásához? Mikor tartottak a fronton istentiszteleteket? Milyen volt a látogatottságuk? Különösen fontos kérdések ezek annak fényében, hogy tudjuk, a háború előtt a Monarchia hadseregében már 5,6 százalékot tett ki a nemi betegséggel küzdők aránya, ami az első világháborús évben felszökött 12,2 százalékra. A szerző a tábori lelkeségek működéséről és az istentiszteletekről csak a harctéri karácsony megünneplésével kapcsolatban tesz említést.

A zárófejezetet a háború társadalmi és szociális hatásaival foglalkozó rész alkotja. Ebben a szerző számos példán keresztül bemutatja a háború kárvallottjait, azokat, akiket az első világháború legérzékenyebben érintett: a csecsemőket és a gyermekeket. A levéltári dokumentumokból kitűnik, hogy az ekkor hozott szociális intézkedések mindössze enyhíteni tudtak a társadalom legkiszolgáltatottabb csoportjainak (gyermekek, idősek, hadirokkantak) helyzetén. Találhatunk példákat a közhangulat változásaira is, melyet leginkább a frontról érkező hírek és a vonatok tetején hazautazó nyomorék katonák látványa mélyített. A fejezetből kitűnik, hogy a világháború kiterjedését követően hozott szociális intézkedések, köztük a különböző jogcímmű segélyek összegének megemlése és a jogosultak körének kiszélesítése messze késve és nem olyan mértékben történt, mint Nyugat-Európa más országaiban. Hozzá kell tennünk, hogy az

újabb szociálpolitikai döntéseket a háború váltotta ki, azokat a kormány egyfajta „kényszerintézkedésének” is tekinthetjük, melyeket feltehetően (például a munkásság irányában) nem tett volna meg, ha nincs szükséghelyzet. Nem kerül kifejtésre a szerző szubjektivitását tükröző állítás, miszerint a kormány egy 1917. évi rendelete a hadigondozói pártfogók és tanácsadók működéséről azért nem valósulhatott meg Magyarországon, mert önkéntes volt, azaz társadalmi munkában kellett (volna) végezni. Ez az önkéntes társadalmi tevékenység – bármilyen jellegű munka is legyen az – a különböző korszakokban eltérő formában volt jelen, és átalakult – a recenzens szerint nem általánosíthatunk azzal, hogy „nálunk [Magyarországon] – sajnos – igen nehéz ilyen munkát önkéntes társadalmi tevékenység alapján végezni”.

Összefoglalóan elmondható, hogy Völgyesi Zoltán könyve segíti az olvasót, hogy árnyaltabb képet kapjon a front és a háttország gazdasági és társadalmi feszültségeiről, valamint a háborús mindennapokról. A szerző könnyed és olvasmányos munkát tett le az asztalra, mellyel rávilágított arra, hogy a birodalom és benne Magyarország 1914-ben aligha volt felkészülve bármilyen rövid vagy elhúzódó háborúra.

Kiss András